

Віталій Яремчук
(Острог)

Люблінська унія в українській радянській історіографії

Радянську історіографію з проблем, якими вона цікавилася, часто більш корисно вивчати в аспекті того, що її представники *не досліджували*, аніж що досліджували¹. Якщо тема активно не опрацьовувалася, то це було ознакою того, що вона або належить до заборонених, або ж має невисоку політичну значущість (мовою радянської науки, збереженою до нинішнього часу – т. зв. актуальність). В іншому разі історики мали можливість на більш вірогідне представлення і меншу увагу з боку ідеологічних цензорів.

Своєрідність теми Люблінської унії 1569 р. полягає в тому, що сама собою вона не цікавила українських радянських істориків, але не через свою «неактуальність», а через те, що була складником ширшої – «актуальної». Визначальна для історичної долі українців, поляків, білорусів, литовців подія не відображена в жодній спеціальній публікації, навіть формату наукової статті, за півстоліття «розвитку» української радянської історичної науки. Причиною такого ігнорування є те, що угода 1569 року розглядалася як завершальний акт трагедії «польського поневолення» України, розпочатого «завоюванням» Галичини у XIV ст. Відтак історики, навіть якщо би дуже хотіли, мусили були б вписувати Люблін в цю нехитру схему із задалегідь відомими трактуваннями, а оскільки ця подія не мала для радянських істориків самостійного значення і мала суто негативну конотацію, то й вивчати ніби не було що.

Отже, про угоду в Любліні можна було отримати уривчасту інформацію тільки з праць про «боротьбу трудящих» (чи «пригнобленого селянства»), «місь-

¹ Під українською радянською історіографією автор розуміє історичну науку в радянській Україні періоду 1930–1980-х рр. Приблизно до кінця 1920-х рр. історичні дослідження в УСРР проводилися в умовах посилення ідейного та інституційного тиску на істориків з боку влади, проте відносна свобода творчості тоді все ще була наявною і сприяла методологічному та тематичному розмаїттю, загалом порівняно ліберальному інтелектуальному клімату в республіці. Недарма провладні історики (або, в термінах сучасних історіографів, – радянські марксистки) в УСРР в той час знаходилися на маргінесі наукового процесу, а його спрямування визначали представники дореволюційного покоління та їхні молодші послідовники. Їхніми зусиллями за декілька років було сформовано розгалужену інституційну мережу та здійснено потужний стрибок у кількості та якості історичних студій, що мало поступався (якщо поступався взагалі) загальновідомому тодішньому українському літературному піднесенню («червоному ренесансу»). Лише після фізичного знищення чи ув'язнення абсолютної більшості людей, які творили «золоту добу» 1920-х рр. в українській історіографії (а це близько 300 осіб) і дисциплінування тих, хто пережив репресії, було створено радянську історичну науку з її найважливішим складником – політичним контекстом. Тому, на наш погляд, українська радянська історіографія – це процес творення історичного знання істориками радянської України в політико-ідеологічних, соціокультурних та інтелектуальних обставинах 1930–1980-х рр., серед яких визначальною було політичне замовлення, виконання якого забезпечувалося насамперед репресивними методами. Відтак надалі будемо вести мову, виходячи саме з такого розуміння ключового поняття цієї статті.

кої бідноти» або «козацької голоти») проти «польсько-шляхетського гніту», а більш розлогу і бодай трохи концептуалізовану – з узагальнень. Як відомо, синтезів у радянській історіографії (і в українській радянській зокрема) писалося досить багато і не тому, що зростала кількість історичної інформації, яку потрібно було щоразу на новому рівні осмислювати, а тому, що постійно змінювалася політична кон'юнктура, що вимагало переписування під неї історичного наративу.

В основі як концепту про загарбання і тотальне поневолення український земель Польщею, так і негативного трактування Люблінської унії лежала не наукова історична істина, а політична доцільність. По-перше, потрібно було показати те, як «страждали» «трудящі України» під «польським шляхетсько-магнатським гнітом», щоб надати переконливості тезі про «віковичне прагнення українського народу до возз'єднання з братерським російськими народом» (оскільки, якщо б українці не «страждали», то навіщо тоді було б упродовж чотирьох століть «польського гноблення» чекати на возз'єднання і врешті його дочекатися у 1654 р.). По-друге, Польща, як країна, до утвердження у ній прорадянського режиму розглядалася природним ворогом СРСР, тому вся її історія мала засвідчувати постійне плекання нею підступних намірів щодо східнослов'янських народів – національного ядра Радянського Союзу. У період між 1939 і 1945 рр. існувала ще гостріша потреба аргументувати важке становище українців і білорусів, що «віками стогнали під польським гнітом», адже необхідно було виправдати радянську анексію Західної України і Західної Білорусі у вересні 1939 р.

Зрозуміло, що сама політична мотивація трактування ролі польського чинника в українській історії не афішувалася. Проте, коли йдеться не про наукові тексти, а про публічні виступи, промови чи бесіди партійних діячів під час їхнього переважно «дружнього» спілкування з радянськими істориками, а також про відомчі документи ідеологічного апарату – то тут бачимо більше відвертості у розкритті справжніх мотивів тих чи тих історичних оцінок, які директивно накидалися історикам. Зазначене особливо стосується періоду 1930 – початку 1950-х рр., коли політичний контроль над історичною наукою в СРСР і радянській Україні вважався нормою, її називали не інакше як «історичним фронтом», а істориків – його «бійцями». Так Сергій Белоусов, директор Інституту історії України АН УРСР у 1937 – 1942 рр., в статті у республіканському партійному офіціозі газети «Комуніст» від 22 серпня 1937 р. писав (тут читач може насолодитися чарівністю «новоязу» ранньої радянської історіографії): «Гнилий лібералізм, відсутність більшовицької критики і самокритики, ідіотська хвороба – безтурботність полегшили проникнення ворогів на історичний фронт»¹. Дещо далі цей сталінський менеджер історичної науки твердив про «ворогів», що «пробралися» й до Інституту історії України, які «протаскували в історичну науку наскрізь гнилі ідейки, глибоко ворожі марксизмові-ленінізмові»². Зокрема, наголошував автор, «всім відомо, що український і російський народи є братніми народами, зв'язаними спільним історичним минулим з дуже раннього часу [...]. Не менш відомо також, що найзлішими ворогами українсько-

¹ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: у 2 кн., Київ 2011, кн. 1. 1936–1947, с. 46.

² Там само.

го народу, які поневолювали його протягом кількох сторіч і які знову мріють про це, були польські пани»¹. Директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У Федір Єневич у довідці «Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР» (17 травня 1944 р.) момент політичної мотивації радянських трактувань ролі польського чинника в історії України відзначав досить відверто. Так, авторам академічного синтезу «Нарис історії України» (Київ, 1942) він закидав те, що вони неправильно визначали акти поділів Речі Посполитої як «поділи Польщі»: «Історична необґрунтованість і політична помилковість цього твердження очевидна. Вживання терміну «розділи Польщі» правильне лише стосовно етнографічної Польщі. Що ж стосується правобережжя України, Галичини і Холмщини, то вони ніколи не були, власне, польськими територіями [...]. Холмщина, Галичина і Правобережжя – це ісконно (так у тексті – авт.) українські землі, які ніколи не входили в поняття етнографічної Польщі, і тому поширення положення «поділи Польщі» на ці землі є помилковим»².

Врешті, можна навести ще один цікавий і показовий приклад підпорядкування історії поточному політичному моментові в характеристиці не тільки польського чинника загалом, але й Люблінської унії зокрема. Якщо у працях, виданих до 1945 р. – року усталення радянсько-польського політичного кордону – серед українських земель, приєднаних до Польщі під час роботи Люблінського сейму 1569 р., називалося і Підляшшя, то після 1945 р. у текстах радянських істориків цей історичний регіон (більша частина якого за угодами 1945 р. була віддана ПНР, а менша приєднана до складу радянської Білорусії) названо «частиною Білорусії»³.

Хоча концепція винятково ворожої для українського народу середньовічної та новочасної Польщі базувалася на політичному замовленні, вона потребувала й певної наукової історіографічної «підтримки» задля більшої аргументованості і легітимності. І тут парадоксальним чином в нагоді радянській історіографії стали історики, яких вона вважала злісними фальсифікаторами минулого і яких голосно й активно намагалася скинути з Олімпу національної історичної науки. Якщо почитати провідні тексти української радянської історіографії, особливо опубліковані після ідеологічної кампанії в республіці з розвінчування ідей М. Грушевського та його учнів 1946–1947 рр., то виявимо, що не було в українському історіописанні більших мерзотників, ніж видатний український історик, і не було більших перемог, ніж перемоги над його «буржуазно-націоналістичною» концепцією історії України. Якщо ж аналізувати тексти іншого штибу – виступи провідних українських істориків і партійних ідеологів під час численних нарад, «дискусій», обговорень питань історії України, що відбувалися впродовж кінця 1930-х – початку 1950-х рр., на яких спільно, але під «суворим партійним контролем», «варилася» ідеологічна страва під назвою «радянська концепція історії

¹ Там само, с. 47.

² Там само, с. 427.

³ Див.: К. Гуслистий, Нариси з історії України, Київ 1939, вип. II: Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.), с. 167–168; Нарис історії України, Уфа 1942, с. 58; Історія України, Уфа 1943, т. 1, с. 177, 179; пор.: Історія Української РСР: у 2-х т., Київ 1953, т. 1, с. 155; Історія Української РСР: у 2-х т., Київ 1967, т. 1, с. 152; Історія Української РСР: у 8-и т., 10-и кн., Київ 1979, т. 1: кн. 2, с. 200.

України», яка мала замінити «скомпрометовану» «буржуазно-націоналістичну», то впадає у вічі менш войовничий настрій «бійців ідеологічного фронту». Подекуди представники першої генерації творців уже власне української радянської історичної науки 1930–1940-х рр. не соромилися визнавати власну професійну безпорадність на тлі порівняння з класиками української історичної думки, насамперед з М. Грушевським, та інтелектуальний вплив на них останніх, особливо представників покоління «двадцятиників», майже всуціль знищеного впродовж сталінської репресивної хуртовини 1930-х рр. Так, на одній з ідеологічних нарад у ЦК КП(б)У з питань «боротьби з проявами націоналізму в історичній науці» (квітень 1947 р.) сталінський посланець в республіку Л. Каганович (який упродовж десяти місяців 1947 р. очолював республіканську парторганізацію) віддавав належне впливу М. Грушевського (говорячи про те, що українські історики все ще «плелися в [його] хвості») і закликав знайти і «хімічно знищити» (тобто зруйнувати глибинні основи), а не просто «обірвати» «тоненькі, невидимі нитки», «впроваджені в історію Грушевським та іншими, подібними до нього»¹. Міністр закордонних справ УРСР Дмитро Мануїльський на тій же нараді пояснив невидиму присутність лідера «буржуазних націоналістів» у текстах радянських істориків високим рівнем фактологічної обґрунтованості його тверджень², а історик Кость Гуслистий докоряв російських колег за те, що продовжують популяризувати концепції М. Грушевського замість того, щоб їх критикувати, наводячи як приклад працю провідного офіційного історика Бориса Грекова «Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века» (Москва, 1946)³. Дійсно, цей радянський учений, наприклад, при згадуванні Люблінської унії посилався на «Історію України-Руси»⁴. Серед інших істориків, на яких, за словами того ж К. Гуслистого, «ми виховувалися», називався лідер українських істориків-марксистів 1920-х рр., чії праці було покладено в основу «марксистської історичної освіти» в республіці того часу Матвій Яворський⁵. Вірогідно, що висновки саме цих істориків могли мати суто науковий вплив на вироблення радянського тлумачення Люблінської унії.

Як відомо, М. Грушевський різко негативно ставився і до польського урядування в Україні загалом, і до Люблінської унії зокрема. Наприклад, вже на перших сторінках четвертого тому «Історії України-Руси» читаємо: «Се процес ламання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських у сфері суспільній, політичній, культурній. Процес закріпощення українського народу народності польській, не тільки в сфері культурній, або політичній, але також і суспільній та економічній – повертання української людности в

¹ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: у 2 кн., Київ 2011, кн. 1. 1936–1947, с. 531.

² Там само, с. 552.

³ Там само, с. 546.

⁴ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, Москва 1946, с. 258.

⁵ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: у 2 кн., Київ 2011, кн. 1. 1936–1947, с. 423, 537, 539.

народність служебну, підданську, експлоатовану»¹. В основі позиції противників і прибічників угоди 1569 р. М. Грушевський бачив «еґоїстичні, клясові інтєреси» різних елітарних груп Литви і Польщі, які ховалися за політичними деклараціями, сам спосіб її укладання вважав насильницьким, а наслідки – вирішальними для історичної долі українського народу, такими, які принесли його «безправність» і «поневолення»². Немало важила для укладання унії в Любліні і «прєсія державної влади» Польського королівства й «тяжкі політичні обставини» загрози Великому князівству з боку Московії³.

На відміну від М. Грушевського, який аргументовано і докладно, на сторінках кількох томів «Історії України-Руси» описував політику Польського королівства щодо України, мотиви різних політичних середовищ і політичних груп Литви і Польщі щодо унії, її перебіг і наслідки, М. Яворський був істориком іншого калібру, який не переймався ретельною фактографічною аргументацією своїх концепцій, оскільки не мав для цього ні ерудиції свого візаві, ні потреби. В основі його історичних побудов – перенесена на українську історію концепція найбільш впливового до середини 1930-х рр. радянського історика Михайла Покровського про виняткову роль торговельного капіталу в економічному розвитку та становленні капіталістичного ладу в Росії. Відтак мотиви укладання Люблінської унії пояснював просто і невибагливо: українські «пани» хотіли торгувати з Європою «хлібом, м'ясом, деревом», польський уряд стягував з них велике мито, аргументуючи це тим, що «Україна з Литвою – це окрема держава». Відтак Польща «зависло почала дивитися на багатющі землі українські [...]». На Україні земля родюча, не те, що польські піски; на цю-то землю почали лакомитися польські пани, шляхта. Українські пани й собі почали міркувати, що краще об'єднатися зовсім з Польщею: тоді можна буде без ніякого мита везти своє несправедне добро на продаж, – а то, мовляв, і пропадеш за дорогим митом. Так зійшлися в одно інтєреси українських і польських панів. Року 1569 в Любліні склали вони нову унію, згідно з нею українські землі цілком перейшли до Польщі [...]. Купецький інтєрес був дорожчий од не вигідної самостійності»⁴. Якою мірою таке трактування причин укладання унії має хоча б якийсь стосунок до історичної істини – питання риторичне...

Так, в українських радянських трактуваннях Люблінської унії скомбіновано політичне замовлення й суто негативну історіографічну традицію щодо цієї події. Сама «честь» української радянської інтерпретації угоди 1569 р. належала тому ж таки К. Гуслистому. Він належав до провідних представників пострєпрєсивного покоління українських радянських істориків. У другому томі незакінченого узагальнення українського минулого, яке претендувало на роль першого розлогого синтезу з радянською, вільною від «буржуазно-націоналістичних» спотворень, концепцією під назвою «Нариси з історії України» (всього впродовж 1937 – 1944 рр. вийшло написаних кількома співробітниками Інституту історії

¹ М. Грушевський, Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн., Київ 1993, Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні, с. 4.

² Там само, с. 413–417; Його ж, Ілюстрована історія України, Київ 1990, с. 188–197.

³ М. Грушевський, Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн., Київ 1993, Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні, с. 414.

⁴ М. Яворський, Коротка історія України, 5-е вид., Харків 1926, с. 41.

України АН УРСР сім з передбачених двадцяти томів видання) він висвітлив цю проблему найбільш повно з-поміж усіх текстів, які виходили тоді і пізніше з-під пера українських істориків та навіть істориків союзного центру – Москви і Ленінграда. Втім, його виклад, присвячений Любліну, займає заледве шість сторінок.

Отже, цей історик розглянув суспільно-політичні передумови унії та позицію щодо неї правлячих верств тогочасного українського суспільства. Зокрема, стверджено про поступову експансію «польської шляхти» на українські землі Литовського князівства, особливо в першій половині XVI ст., через «набуття тут володінь за допомогою шлюбів, спадкування та іншими шляхами» і «одержання посад і маєтків від великих князів литовських і королів польських». Показано одностайну підтримку ідеї унії з боку української шляхти через бажання мати такі ж, як і в Польському королівстві, соціальні привілеї й неприйняття її українськими магнатами через побоювання втрати своїх політичних і економічних позицій. Разом із тим підкреслено, що «українські і білоруські магнати [...] тяжіли до Москви, але боялися зближення з нею – їх лякала опричнина і зміцнення самодержавства в Московській державі». Наголошено також на загрозі втрати суверенітету Литви через поразки у Лівонській війні, яка штовхала її правлячі кола до союзу з Польщею¹.

Достатньо детально, як для синтезу, описано сам перебіг сейму в Любліні. Кількома реченнями і адекватно охарактеризовано політико-правовий зміст угоди 1569 р. (утворення федеративної держави, перехід більшості українських земель до складу польської її частини). Проте її наслідки змальовано в суто негативному плані і в зворушливо-драматичній стилістиці: «З Люблінською унією починається новий період в історії України – період панування польських панів над більшою частиною України. Польські пани із зброєю в руках почали просуватись вглиб України. Вони захоплювали великі земельні володіння з селами і містами, будували численні замки і укріплення – опорні пункти грабежу і експлуатації українських народних мас, доводили до жахливих розмірів гноблення селян, намагались обернути в кріпаків широкі шари козацтва, утискали міста, насаджували свою культуру, католицизм, хижацьки нищили природні багатства України [...]». Водночас, автор закінчував цей похмурий перелік справжніх і вигаданих провин «польських панів» вельми оптимістично, маючи на увазі розгортання «народно-визвольної війни проти гніту шляхетської Польщі під проводом Богдана Хмельницького»: «Проте поглинути Україну Польщі не вдалось»². Отже, фактично трактування Люблінської унії К. Гуслистим було стислим, спрощеним (вульгаризованим) і більш акцентованим на класовому чиннику варіантом поглядів М. Грушевського, хоча у його тексті, як і у всіх наступних українських радянських текстах про цю подію, жодних покликань на класика української історіографії читач не знайде.

Надалі в усіх радянських виданнях характеристика унії, подана К. Гуслистим, не зазнавала помітних концептуальних змін, проте за обсягом фактогра-

¹ К. Гуслистий, Нариси з історії України, Київ 1939, вип. II: Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.), с. 163–166.

² Там само, с. 164–169.

фічної інформації була ще більш лаконічною¹. Показово також, що в авторитетному підсумковому виданні з питань історії України «Радянській енциклопедії історії України» в тій частині гасла про Люблінську унію, де йдеться про рекомендовану літературу, вказано лише одну працю – зазначений текст К. Гуслистого².

Отже, в умовах української радянської історичної науки Люблінська унія не мала шансів на повноцінне і неупереджене дослідження. Ця подія трактувалася лише в контексті синтетичних студій, на її висвітлення поважно впливала необхідність підкреслювати згубну роль Польщі в історичній долі українського народу і порятунок, який надавався братам-українцям з боку Росії. Здається, що не останню роль в ігноруванні проблеми українською радянською історіографією відіграла своєрідна «рецепція» негативного ставлення до Любліну з боку українських нерадянських істориків (хоча позірно їхній вплив на радянську історіографію заперечувався). Певною мірою таке сприйняття Любліна – і через реверс до класиків української історіографії, і через вкорінені погляди (стереотипи) радянської історіографії – перейшло й в українську історичну науку доби незалежності. Проте поглиблене вивчення проблем українського минулого річ-посполитського періоду сучасними вченими дало змогу переглянути таку одномірну візію.

Анотація

Віталій Яремчук. Люблінська унія в українській радянській історіографії.

Стаття присвячена аналізу трактування Люблінської унії 1569 р. в українській радянській історіографії. Зроблено висновок про відсутність спеціального інтересу українських радянських істориків до цієї події. На думку автора, зазначене було зумовлено як політичною недоцільністю вивчення проблеми, так і фактичним успадкуванням українською радянською історіографією негативного ставлення до унії та її наслідків, властивого для національної історіографічної традиції, насамперед для досліджень Михайла Грушевського. Така інтерпретація Любліну перейшла й до текстів істориків незалежної України.

Ключові слова: українська радянська історіографія, Люблінська унія, історіографічна традиція, М. Грушевський, М. Яворський, К. Гуслистий.

Streszczenie

Vitaly Yaremchuk. Unia Lubelska w ukraińskiej historiografii sowieckiej.

Niniejszy artykuł pokazuje rolę i miejsce Unii Lubelskiej z 1569 r. w ukraińskiej historiografii czasów sowieckich. Analiza tego zagadnienia wskazuje na brak szczególnego zainteresowania ukraińskich historyków tym wydarzeniem. Według autora, było to

¹ Див.: Нарис історії України, Уфа 1942, с. 58; Історія України, Уфа 1943, т. 1, с. 177–180; Історія Української РСР: У 2-х т., Київ 1953, т. 1, с. 155–157; Історія Української РСР: У 2-х т., Київ 1967, т. 1, с. 151–153; А. И. Рогов, Люблинская уния 1569 [в:] Большая советская энциклопедия, 3-е изд., Москва 1974, т. 15, с. 291; П. В. Михайлина, Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.), Київ 1975, с. 11–12; Б. И. Флоря, Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в., Москва 1978, с. 25–31; Історія Української РСР: У 8-и т., 10-и кн., Київ 1979, т. 1: кн. 2, с. 198–200.

² Люблінська унія 1569 [в:] Радянська енциклопедія історії України, Київ 1971, т. 3, с. 40–41.

spowodowane motywami politycznymi, przemilczania narodowych aspiracji Ukraińców oraz niechęcią do narodowej interpretacji dziejów stosowanej przez Mychajła Hruszewskiego i jego naśladowców. Ta ponownie została przeniesiona do tekstów historyków niepodległej Ukrainy.

Słowa kluczowe: Ukraińska historiografia radziecka, Unia Lubelska, tradycja, M. Hruszewski, M. Jaworski, K. Guslistyj.

Summary

Vitalii Yaremchuk. Lublin Union in Ukrainian Soviet Historiography.

The article is devoted to the analysis of the interpretation of the Lublin Union in 1569 in the Ukrainian Soviet historiography. It is concluded that there is no special interest of Ukrainian Soviet historians in this event. According to the author, this was due to the political inappropriateness of studying the problem, as well as the actual inheritance of the Ukrainian Soviet historiography of the negative attitude towards the union and its consequences, inherent to the national historiographical tradition, especially for the research of Mykhailo Hrushevsky. Such an interpretation of Lublin went over to the texts of the historians of independent Ukraine.

Key words: Ukrainian Soviet historiography, Lublin Union, historiographical tradition, M. Hrushevsky, M. Yavorsky, K. Guslisty.